

Eryk Szubiński

Analiza demograficzno-historyczna największych jednostek osadniczych powiatu mińskiego : historia i teraźniejszość

Rocznik Mińsko-Mazowiecki 23, 163-176

2015

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ERYK SZUBIŃSKI

Analiza demograficzno-historyczna największych jednostek osadniczych powiatu mińskiego – historia i teraźniejszość

W powiecie mińskim¹ mieszka 150 889 osób. Jest to przybliżona prognoza liczby ludności wedle stanu na dzień 31 grudnia 2014 r.² Ludność tej jednostki administracyjnej stanowi 0,39 % ludności Polski i 2,83 % województwa mazowieckiego. Pod względem liczby ludności powiat miński zajmuje 48 miejsce w Polsce, wliczając w to miasta na prawach powiatu, a bez nich zajmuje pozycję 25-tą. W województwie mazowieckim natomiast odpowiednio 7 i 5 miejsce. Ludniejsze powiaty na Mazowszu to: miasto Warszawa (1735,4), powiat wołomiński (231,8), miasto Radom (217,2), powiat piaseczyński (174,1), powiat pruszkowski (159,5) i powiat radomski (151,3)³.

Na wskazanym obszarze znajduje się 16 miejscowości, które liczą powyżej tysiąca mieszkańców, które na tle powiatu można nazwać aglomeracjami (choć w tym przypadku słowo to samo w sobie jest tu wielce na wyrost).

Aglomeracje

Największą aglomeracją powiatu jest miasto Mińsk Mazowiecki (siedziba powiatu), w którym mieszka 40 211 osób, co stanowi populację sięgającą 27 % ludności powiatu⁴. Ośrodek ten pod względem liczby ludności zajmuje 109 miejsce w Polsce, a w skali województwa mazowieckiego 12 miejsce⁵. Ludniejsze miasta na Mazowszu to: Warszawa (1735,4), Radom (217,2), Płock (122,2), Siedlce (76,6), Pruszków (60,1), Legionowo (54,3), Ostrołęka (52,6), Piaseczno (45,6), Otwock (45,0), Ciechanów (44,6) i Żyrardów (41,0)⁶.

Drugim pod względem liczby mieszkańców obszarem zurbanizowanym w powiecie jest miasto Sulejówek, w którym zamieszkuje 19 411 osób, stanowiących 13 % ludności

¹ Wszystkie obecne w pracy miejscowości zostały wymienione o tyle, o ile znajdują się one obecnie w granicach powiatu mińskiego. Opisano je wedle klucza, którym jest ich wielkość – od największej do najmniejszej.

² Główny Urząd Statystyczny (dalej: GUS). Prognoza ludności oznacza, że dane dotyczące ilości mieszkańców nie są podane według spisu ludności, który ostatni raz był przeprowadzany w Polsce w 2011 r., lecz według prognozy GUS. Oczywiście spisy ludności też nie są bardziej wiarygodne niż prognozy. Jeżeli w artykule nie podano przypisów do danych statystycznych, oznacza, że pochodzą one z GUS.

³ Dane w tys. według stanu na dzień 31 grudnia 2014 r.

⁴ Według stanu na dzień 31 grudnia 2014 r.

⁵ Wedle danych GUS w Polsce jest 915 miast. Według stanu na 01 stycznia 2015 r. W woj. mazowieckim natomiast znajduje się 8 miast. Według stanu na 1 stycznia 2015 r.

⁶ Dane w tys. według stanu na dzień 31 grudnia 2014 r.

powiatu. Miasto to pod względem liczby ludności w Polsce zajmuje 230 miejsce, w województwie mazowieckim zaś 27. Pozostałe ośrodki powiatu liczą poniżej 4 tys. mieszkańców, w tym miasta: Halinów, Mrozy, Kałuszyn oraz wsie: Dębe Wielkie, Okuniew, Ceglów, Siennica, Dobre, Stanisławów, Hipolitów, Latowicz, Stojadła, Karolina i Stara Niedziałka⁷.

Jeżeli porównamy te miejscowości pod względem obszaru, to największe terytorium zajmuje Sulejówek – 19,31 km². Kolejne cztery. Miejscowości mają powyżej 10 km²: Latowicz (16,5 km²), Mińsk Mazowiecki (13,18 km²), Kałuszyn (12,30 km²) i Siennica⁸ (11,77 km²). Pozostałe miasta i miejscowości mają mniejszy obszar. Ciekawostką jest, że trzecie pod względem demograficznym miasto Halinów jest najmniejsze pod względem zajmowanego terytorium ze wszystkich obszarów zurbanizowanych powiatu mińskiego; zajmuje ono tylko 2,84 km².

Pod względem gęstości zaludnienia⁹ na uwagę zasługuje szczególnie Mińsk Mazowiecki – 3051 osób. W całej Polsce jest tylko 8 ośrodków miejskich, w których zagęszczenie ludności cechuje się większą gęstością zaludnienia niż w Mińsku. Te miejscowości to: Legionowo (4005 osób), Piastów (3963), Świętochłowice (3894), Swarzędz (3777), Warszawa (3334), Chorzów (3332), Pruszków (3104) i Nowe Skalmierzyce (3057). W powiecie wyróżniają się jeszcze dwa miasta - Halinów – 1294 osoby i Sulejówek – 1005 osób, które mają powyżej tysiąca mieszkańców na 1 km² obszaru, pozostałe obszary zurbanizowane są mniej zagęszczone¹⁰.

W tabeli nr 1 zamieszczono wszystkie miejscowości w powiecie mińskim, których ludność przekroczyła tysiąc mieszkańców. Gęstość zaludnienia dla sześciu największych miejscowości obliczono na podstawie danych z 2014 i 2015 r.

Tab. 1: Obszary zurbanizowane w powiecie mińskim. Stan na 31.12.2014 r.

L.p.	Miasto/Wieś	Gmina	Ludność				Obszar	Gęstość
	Nazwa	Nazwa	Ilość osób	Stan na dzień	Ilość osób	Stan na dzień	w km ²	Ilość osób na 1 km ²
1	Mińsk Mazowiecki	Mińsk Maz.	40211	31.12.2014	39499	31.12.2011	13,18	3051
2	Sulejówek	Sulejówek	19411	31.12.2014	19323	31.12.2011	19,31	1005
3	Halinów	Halinów	3675	31.12.2014	3567	31.12.2011	2,84	1294
4	Mrozy ¹¹	Mrozy	3528	31.12.2014	3293	31.12.2011	7,73	456
5	Dębe Wielkie ¹²	Dębe Wielkie	3239	27.04.2015	3082	31.12.2011	6,63	489
6	Kałuszyn	Kałuszyn	2938	31.12.2014	2937	31.12.2011	12,30	239
7	Okuniew	Halinów	-	-	2284	31.12.2011	5,58	409
8	Ceglów	Ceglów	-	-	2178	31.12.2011	7,67	290
9	Siennica ¹³	Siennica	-	-	2067	31.12.2011	11,77	176

⁷ Według stanu na dzień 31 grudnia 2014 r.

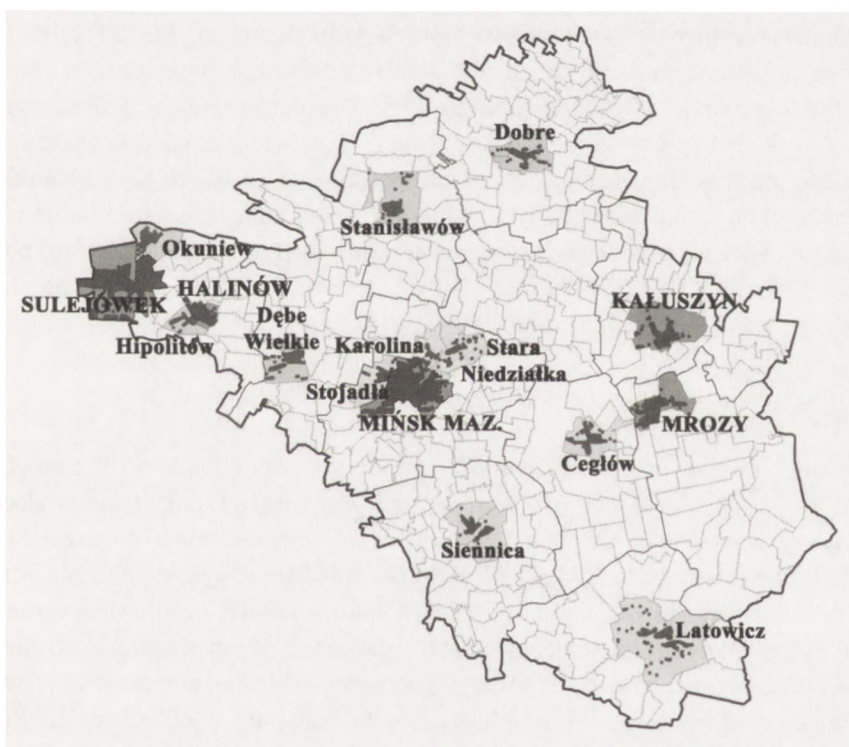
⁸ Łącznie sołectwa: Siennica, Siennica Stara i Siennica Stara Wieś.

⁹ Ilość mieszkańców przypadająca na 1 km² obszaru.

¹⁰ Dane w ilości mieszkańców na 1 km². Według stanu na dzień 31 grudnia 2014 r.

10	Dobre ¹⁴	Dobre	-	-	1698	31.12.2011	7,65	221
11	Stanisławów	Stanisławów	-	-	1631	31.12.2011	8,72	189
12	Hipolitów	Halinów	-	-	1544	31.12.2011	3,07	505
13	Latowicz	Latowicz	-	-	1412	31.12.2011	16,50	86
14	Stojadła	Mińsk Maz.	-	-	1085	31.12.2011	6,02	180
15	Karolina ¹⁵	Mińsk Maz.	-	-	1084	31.12.2011	3,86	281
16	Stara Niedziałka	Mińsk Maz.	-	-	1057	31.12.2011	7,76	136

Źródło: Opracowanie własne na podstawie zebranych danych z GUS i UG



Mapa 1. Osoby powyżej 1 tysiąca mieszkańców w powiecie mińskim

¹¹ Mrozy uzyskały prawa miejskie 1 stycznia 2014 r. W 2011 r. były to trzy sołectwa. Mrozy – 1967 osób, Mrozy Południe – 1161 i Mrozy Wola – 435. Według stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.

¹² Łączna ludność sołectw: Dębe Wielkie – 2701 osób, Dębe Działy – 338, Kolonia Dębska – 42. Według stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.

¹³ Łączna ludność sołectw: Siennica – 1238, Siennica Stara – 603 i Siennica Nowa Stara Wieś – 226. Według stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.

¹⁴ Łączna ludność sołectw: Dobre – 1008 osób, Dobre Nowe – 484 osoby, Dobre Polna – 148 i Dobre Zdrojówki – 53. Według stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.

¹⁵ Łączna ludność sołectw Karolina i Kolonia Karolina – brak danych.

Powyższe dane demograficzne zilustrowano na mapie nr 1, na której zaznaczono osady (sołectwa) powyżej tysiąca mieszkańców (czyli największe aglomeracje powiatu mińskiego) wraz z obszarem zabudowy (kolor ciemniejszy) w obrębie danego sołectwa, który oznaczono kolorem jaśniejszym.

Z powyższych źródeł, tj. tabeli i mapy wynika, że miejscowości powyżej tysiąca mieszkańców są reprezentowane prawie przez każdą gminę powiatu, za wyjątkiem gminy Jakubów, w której najliczniejszą wsią jest jej siedziba. Mieszka w niej 613 osób¹⁶. Dwie gminy (Mińsk Mazowiecki i Halinów) mają więcej niż jedną tego rodzaju miejscowość. Wśród tych 16 miejscowości jest: pięć miast – Mińsk Mazowiecki, Sulejówek, Halinów, Mrozy i Kałuszyn i sześć wsi pełniących funkcje siedzib gmin – Dębe Wielkie, Ceglów, Siennica, Dobrze, Stanisławów i Latowicz oraz pięć wsi, które nie pełnią żadnych funkcji administracyjnych – Okuniew, Hipolitów, Stojadła, Karolina i Stara Niedziałka.

W pięciu wskazanych miastach mieszka 46,2 % ludności powiatu, co świadczy o średnim poziomie zurbanizowania powiatu. Dla porównania w Polsce wynosi ono ponad 61 %. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż największa wieś powiatu, czyli Dębe Wielkie ma więcej mieszkańców niż miasto Kałuszyn¹⁷. Warto zauważyć także, że w przeszłości do grona największych aglomeracji zaliczała się jeszcze jedna wieś, której stan ludnościowy przekroczył tysiąc mieszkańców. Była to Mienia, której populacja w 1981 r. sięgnęła 1030 mieszkańców. Niestety obecnie wieś ta liczy 854 mieszkańców – według stanu na dzień 31 grudnia 2014 r.

Zespoły miejskie

Trudno mówić w przypadku powiatu mińskiego o spektakularnych zespołach miejskich¹⁸ znajdujących się na tym obszarze, gdyż powstało tu tylko 5 miast, w dodatku nie graniczących ze sobą. Ale nie ma przeszkód, aby przeanalizować sytuację, która w przyszłości może pozwolić na włączenie sołectw wiejskich w granice obecnie istniejących miast, tworząc zespoły miejsko-wiejskie, jako oczywiście całkowicie sztuczne twory. Analizując mapę rozmieszczenia miast w powiecie, możemy zauważyć, że miasta Sulejówek i Halinów oraz Kałuszyn i Mrozy są położone w bliskiej odległości. Pierwsze dwa oddalone są od siebie o 1,6 km, a kolejna wskazana para w odległości 1,7 km¹⁹. Jeżeli do powyższej analizy dodamy jeszcze zespół Mińska Mazowieckiego otrzymamy trzy zespoły miejsko-wiejskie, rozmieszczone na terenie powiatu dość równomiernie. Ich wspólną cechą jest fakt, że położone są wzdłuż magistrali kolejowej Paryż-Berlin-Warszawa-Moskwa oraz drogi międzynarodowej nr E30 Berlin – Warszawa – Moskwa i jednocześnie drogi narodowej nr 2 Świecko – Warszawa – Terespol.

W powiecie mińskim możemy więc wyszczególnić następujące zespoły miejsko

¹⁶ Według stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.

¹⁷ Do 2013 r. największą wsią powiatu były Mrozy.

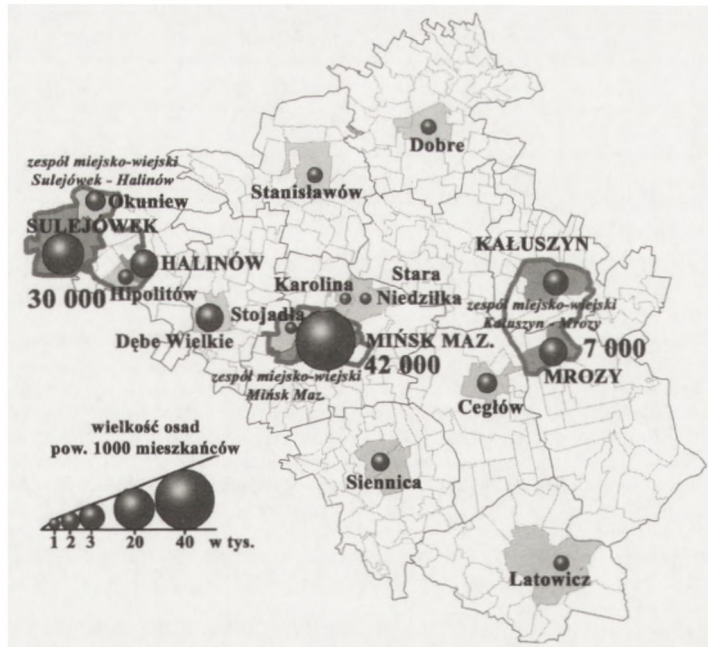
¹⁸ Zespół miejski to obszar sąsiadujących (graniczących administracyjnie) ze sobą miast.

¹⁹ Odległości odmierzono z pomocą od najbliższych położonych punktów będących częścią granic miast.

-wiejskie: Mińsk Mazowiecki liczący około 42 tys. mieszkańców, Sulejówek-Halinów – około 30 tys. i Kałuszyn-Mrozy – około 7 tys.

Poniżej zamieszczam szczegółowy opis każdego z nich. W skład zespołu wymienionego jako pierwszy (Mińsk Mazowiecki) wchodzi następujące miejscowości: miasto Mińsk Mazowiecki – 39,8 tys., wieś i sołectwo Stojadła – 1,1 tys., wieś i sołectwo Targówka – 0,6 tys., wieś Kolonia Karolina (część sołectwa Karolina) – 0,3 tys.²⁰. Następny zespół miejsko-wiejski Sulejówek-Halinów liczy w sobie dwa organizmy: Sulejówek (22 tys. mieszkańców) i Halinów (około 8 tys. mieszkańców). W skład sulejowskiego wchodzi: miasto Sulejówek – 19,3 tys. oraz wieś i sołectwo Okuniew – 2,3 tys. Częścią halinowskiego zaś są: miasto Halinów – 3,6 tys., wieś i sołectwo Hipolitów – 1,5 tys., wieś i sołectwo Długa Kościelna – 0,9 tys., wieś i sołectwo Długa Szlachecka – 0,8 tys., wieś i sołectwo Józefin – 0,8 tys., wieś i sołectwo Grabina – 0,2 tys. Kolejny zespół miejsko-wiejski Kałuszyn-Mrozy liczy około 7 tys. mieszkańców. W skład tego zespołu wchodzi: miasto Mrozy – 3,3 tys., miasto Kałuszyn – 2,9 tys., wieś i sołectwo Olszewica – 0,2 tys., wieś i sołectwo Wola Paprotnia – 0,2 tys., wieś i sołectwo Szymony – 0,05 tys., wieś i sołectwo Patok – 0,15 tys. oraz wieś i sołectwo Kruki – 0,1 tys.²¹

Poniżej umieszczono mapę obrazującą największe osady w powiecie i zespoły miejsko-wiejskie z zaznaczeniem ich obszaru i ilości mieszkańców (wielkość średnicy koła oznacza ilość mieszkańców). Podane zespoły miejsko-wiejskie mogą posłużyć do określenia przyszłego kierunku ich rozwoju.



Mapa 2. Największe osady i zespoły miejsko-wiejskie w powiecie mińskim

²⁰ Dane w tys. według stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.

²¹ Dane w tys. według stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.

Historia – prawa miejskie

Najstarszym miastem powiatu jest Mińsk Mazowiecki, czyli największy ośrodek zurbanizowany, znajdujący się na tym terenie. Prawa miejskie uzyskała on w 1421 r., i status ten utrzymał nieprzerwanie przez 594 lata. W 2021 r. obchodzić będzie 600-lecie nadania praw miejskich. Starszymi ośrodkami miejskimi na Mazowszu w dawnej ziemi czerskiej były: Czersk (I połowa XIV w. – przed 1350 r.), Warka (1321 r.), Wyśmierzyce (1338 r.), Magnuszew (1377 r.), Goszczyn (1386 r.), Przybyszew (1396 r.) i Grójec (1419 r.)²². Pozostałe miasta, które utrzymały municypalny charakter, mają znacznie krótszą i późniejszą metrykę, ponieważ Kałuszyn uzyskał prawa miejskie około 1662 r. (w 1718 r. nastąpiło tylko odnowienie tych praw²³). Sulejówek zaś w 1962 r., a Halinów i Mrozy dopiero w XXI w.

Poniżej, w tabeli nr 2 wymieniono aktualne miasta powiatu wraz z podaniem dat uzyskania przez nie praw miejskich oraz długości okresu, jaki minął od czasu, gdy te akty nastąpiły²⁴.

Tabela nr 2. Miasta powiatu mińskiego

Lp.	Miasto	Prawa Miejskie	Miasto
	Nazwa	Data Nadania	Ilość lat
1	Mińsk Mazowiecki ²⁵	29.05.1421	594
2	Kałuszyn	ok. 1662	353
3	Sulejówek ²⁶	18.07.1962	53
4	Halinów ²⁷	01.01.2001	15
5	Mrozy ²⁸	01.01.2014	2

Źródło: Opracowanie własne

²² Daty uzyskania praw miejskich podano na podstawie kartotek Słownika historyczno-geograficznego województwa mazowieckiego w średniowieczu (dalej: Kartoteka).

²³ W przypadku Kałuszyna użyto wyrażenia około, ponieważ w 1662 r. wspomniano go jako miasto. Z dokumentów wizytacji parafialnych kanoników poznańskich Święcickiego z 23 maja 1667 r. i Gołkowskiego z 28 listopada 1678 r. wynika, że Kałuszyn w latach 1666-1678 wymieniany był jako miasto – Kałuszyn oppidum, Oppidum Kałuszyn. Następnie w 1718 r. na prośbę Opackiego Kałuszyn uzyskał potwierdzenie/odnowienie praw miejskich. Niestety oba dokumenty dotyczące lokacji nie zachowały się, ani ten z około 1662 r., ani ten z 1718 r. Problematykę praw miejskich Kałuszyna postaram się opisać w oddzielnym artykule, być może na łamach „Rocznika Kałuszyńskiego”. Zob.: *Encyklopedia Powszechna Samuela Olgerbranda*, t. 13, Warszawa 1863, s. 795; W. Knapieński, *Notaty do historii diecezji warszawskiej z archiwum konsystorza warszawskiego* (dalej: *Notaty*), Warszawa 1949, maszynopis, s.185-196; *Miasta Polskie w tysiącleciu*, red. M. Siuchniński, t. 1, Wrocław, Warszawa, Kraków 1965, s. 473.

²⁴ Według stanu na dzień 1 stycznia 2016 r.

²⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Metryka Koronna (dalej: MK) 3,70 v; tamże, 3,74.

²⁶ Dziennik Ustaw nr 41, Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 7 lipca 1962 r. w sprawie utworzenia niektórych miast, poz. 188, §, ust. 10.

²⁷ Dziennik Ustaw nr 117, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 grudnia 2000 r., w sprawie nadania statusu miasta miejscowościom o określenie ich granic oraz zmiany granic niektórych miast, poz. 1231, § 1, ust. 2.

²⁸ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30.07.2013 w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast, nadania niektórym miejscowościom statusu miasta oraz zmiany siedziby władz gminy poz. 869, §, ust. 2.

Na terenie obecnego powiatu są także miejscowości, którym w przeszłości również nadano prawa miejskie, jednak na skutek splotu okoliczności i uwarunkowań historycznych je utraciły, w większości w XIX w. Wśród dawnych miast powiatu najstarszy ośrodek miejski to Latowicz, który oficjalne prawa miejskie uzyskał w 1423 r., czyli niedługo po nadaniu ich Mińskowi. Według nieoficjalnych danych stało się to już w 1420 r. Biorąc jednak pod uwagę sprawdzone dane, miastem był przez 446 lat, co daje mu drugie miejsce w rankingu klasyfikującym opisywane ośrodki pod względem długości utrzymywania przez nie municypalnego charakteru.

Drugie z obecnych miast, Kałuszyn, musiałby utrzymać prawa miejskie jeszcze przez 92 lata, aby mieć dłuższy czas ich posiadania od w/w Latowicza (oczywiście przy założeniu, że Latowicz wcześniej nie odzyska swych utraconych praw miejskich, a Kałuszyn ich nie utraci). Zdecydowana większość byłych miast powiatu (aż 8 z 10) prawa miejskie uzyskało w I połowie XVI w. (w latach 1523-1549): Stanisławów w 1523 r. (lokowany na gruntach wsi Cisek), Janowo-Siennica – 1526 r. (lokowana na gruntach wsi Stara Siennica), Kuflew – 1526 r. (lokowany na gruntach wsi Stok), Dobre – 1530 r. (lokowane na gruntach wsi Zadna), Jeruzal – Żeliszew – 1533 r. (lokowany na gruntach wsi Żeliszewo w dobrach Łukowiec), Okuniew – 1538 r. (lokowany na gruntach wsi Długa Wola) i Sandomierz – 1549 r. (lokowany na gruntach wydzielonych z dóbr Mińska)²⁹. W XVI w. wzmiankowane jest jeszcze jedno miasto – Nowe Dobre, powstałe w wyniku podziałów majątkowych, wymienione oddzielnie w rejestrach poborowych w 1563 r. wraz z miastem Stare Dobre³⁰. Najpóźniej z byłych miast prawa miejskie uzyskał Ceglów – w 1618 r. Jest to oficjalna data uzyskania przez nie praw miejskich³¹.

Wszystkie powyższe miejscowości utraciły prawa miejskie. Najwcześniej proces ten dokonał się w przypadku Nowego Dobrego, które, być może, już w II połowie XVI w. zostało wchłonięte przez Stare Dobre oraz Sandomierza, który w 1695 r. został ostatecznie wchłonięty przez Mińsk. Kolejne miasto, Kuflew, prawa miejskie stracił na przełomie XVIII i XIX w. – w 1783 r. wzmiankowany jest jako miasto, niemniej na mapie z lat 1811-1820³² oznaczony jest już jako wieś. Podobnie w 1827 r. również występuje jako wieś³³. Kuflew zapewne prawa miejskie stracił po 1795 r., kiedy nastąpił III rozbiór Polski, a z pewnością przed 1820 r. Około 1820 r. prawa miejskie stracił również Jeruzal; na mapie z lat 1811-1820³⁴ wymieniony jest jeszcze jako miasto, lecz w 1827 r. występuje już jako wieś³⁵. W 1852 r. prawa miejskie straciło także Dobre. Pozostałe były miasta powiatu zostały zdegradowane do roli wsi na mocy ukazu carskiego z 1869 r., w którym

²⁹ Sandomierz był specyficznym miastem, bo fakt że nim został w XVI w. nie powinien być podważany, dyskusyjny może być tylko okres jego municypalności. Wymieniony został wśród miast tylko raz w 1573 r. w rejestrach poborowych miejskich ziemi czerskiej z XVI i XVII w. Zob.: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 27, 46, 49, 62, 65, 72, 103. Prawa miejskie Sandomierza wymagają szerszej analizy. Postaram się opisać to zagadnienie w oddzielnym artykule.

³⁰ *Źródła Dziejowe*, t. XVI, Mazowsze, t. V (dalej: ZDz) opracowane przez Adolfa Pawińskiego, Warszawa 1895, s. 419-420.

³¹ Istnieją pewne przypuszczenia, że prawa miejskie Ceglów mógł uzyskać już w 1452 r., ale po kilku latach je utracił.

Zob.: E. Szubiński, *Najstarsze karty historii z powiatu mińskiego*, „Rocznik Mińskomazowiecki” t. 18 (2010), s. 15-16.

³² Semitopografickaja karta Carstva Polskago (dalej: Karta) z lat 1811-1820.

³³ *Tabella miast i wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności* (dalej: Tabella), t. 1, Warszawa 1827, s. 252.

³⁴ Karta.

³⁵ Tabella, s. 252.

pozbawiono praw miejskich znacznej ilości ośrodków na obszarze Królestwa Polskiego w latach 1869-1870. Akcję likwidacyjną przeprowadzono na podstawie postanowień, wydanych w większości w 1870 r. Oficjalnie 1 kwietnia 1870 r. prawa miejskie straciły: Latowicz, Stanisławów, Okuniew i Cegłów, a Siennica – 13 października 1870 r.

Oprócz Nowego Dobrego i Sandomierza, które zostały odpowiednio wchłonięte przez wspomniane większe organizmy (Dobre i Mińsk), pozostałe dawne miasta dotrwały, jako niezależne jednostki osadnicze, do obecnych czasów. Większość z nich, pomimo degradacji, pełni dziś funkcję siedzib gmin, z wyjątkiem Okuniewa, Kuflewa i Jeruzala, które, kolokwialnie mówiąc, miały „pecha”, ponieważ w sąsiedztwie Okuniewa od II połowie XIX w. intensywniej rozwijało się osadnictwo w okolicach wsi Sulejówek (miasto w 1962 r.), a w okolicach Kuflewa i Jeruzala na początku XX w. nastąpił rozwój demograficzny w okolicach wsi Mrozy (miasto w 2014 r.). Jednak te trzy wspomniane dawne miasta różnią się od siebie diametralnie: Okuniew jest dużą wsią liczącą ponad 2 tys. mieszkańców, a Kuflew i Jeruzal to średniej wielkości wsie, w których zamieszkuje niespełna 400 mieszkańców. W tabeli zamieszczono daty nadania i utraty praw miejskich.

Tabel nr 3. Dawne miasta powiatu mińskiego.

Lp	Wieś	Prawa miejskie		Miasto
	Nazwa	Data nadania	Data utraty	Ilość lat
1	Latowicz ³⁶	17.07.1423	01.04.1870	446
2	Stanisławów ³⁷	02.05.1523	01.04.1870	346
3	Siennica (d. Janowo) ³⁸	10.04.1526	13.10.1870	344
4	Kuflew ³⁹	26.08.1526	ok. 1800	294
5	Dobre ⁴⁰	28.09.1530	25.05.1852	321
6	Jeruzal (d. Żeliszew) ⁴¹	24.01.1533	ok. 1820	287
7	Okuniew ⁴²	07.03.1538	1.04.1870	332
8	Sandomierz ⁴³ (obecnie w granicach Mińska Mazowieckiego)	26.01.1549	1695	146
9	Nowe Dobre ⁴⁴	Przed 1563	II poł. XVI w.	ok. 15-25
10	Cegłów ⁴⁵	16.02.1618	01.04.1870	152

Źródło: Opracowanie własne.

³⁶ AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, perg. 3447 (nadanie praw); „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” (dalej: DP), nr 241, t. 70 (1870), s. 127 (utrata praw). Dalej chronologicznie wedle wzoru – nadanie; utarta.

³⁷ AGAD, MK, 32,160; DP, tamże.

³⁸ AGAD, MK, 41, 141-141v; DP, nr 243, t. 70 (1870), s. 369.

³⁹ AGAD, MK, 42, 173. Zob. także: E. Szubiński, Kuflew i Kozłów a ich prawa miejskie, „Rocznik Mińskomazowiecki” t. 22 (2014), s. 13-17. Brak źródeł wskazujących na utratę praw miejskich. Prawdopodobnie nastąpiło to po 1795 r. a przed 1820 r.

⁴⁰ AGAD, MK, 45, 436; AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRWSW), sygn. 222, k. 37 (stara sygnatura 203, k.16).

⁴¹ AGAD, MK, 48, 452-455. Brak źródeł wskazujących na utratę praw miejskich. Zostały one utracone około 1820 r.

⁴² AGAD, MK, 54, 402; DP, nr 241, t. 70 (1870), s. 127.

⁴³ AGAD, MK, 76, 280; miasto ostatecznie wchłonięte przez Mińsk w 1695 r.

⁴⁴ Brak źródeł, a zagadnienie wymaga badań.

⁴⁵ AGAD, MK, 165,207; DP, nr 241, t. 70 (1870), s. 127.

Podsumowując ten wątek, w XV–XVII w. na terenie powiatu założono 12 miast, z czego tylko dwa były książęco-królewskie (Latowicz i Stanisławów), pozostałe stanowiły własność prywatną, jako ośrodki należące do szlachty. Wśród tych 12 miast, dwa lokowano na prawie magdeburskim (niemieckim): Jeruzal, Okuniew; w przypadku dwóch innych rodzaj prawa miejskiego nie jest do końca zbadany (Ceglów i Kaluszyn), a pozostałe ośrodki lokowano na prawie chełmińskim.

Historia – pierwsze wzmianki źródłowe

Spśród miejscowości w powiecie powyżej tysiąca mieszkańców tylko dwie z nich założono w XIX w. (Hipolitów i Karolina), pozostałe powstały znacznie wcześniej, w tym większość, jak wynika z dokumentów archiwalnych, już w średniowieczu (10 na 16 miejscowości). Najstarsze ośrodki w powiecie założono w XII–XIII w., tzn.: Latowicz – połowa XII w. (pierwsza wzmianka w dokumencie około 1238 r. pod nazwą Latowic) i Siennica (obecnie Stara Siennica) – pocz. XIII w. (1220 r. Zenniza). Kolejne powstają w późnym średniowieczu (XIV–XV w.): Ceglów – połowa XIV w. (prawdopodobnie pod nazwą Cebrowo), wieś Cisek – połowa XIV w. (na gruntach której powstało miasto Stanisławów), Dębe Wielkie – II połowa XIV w. (pod nazwą Dambe), Mińsk Maz. – II połowa XIV w. (pod nazwą Mensko), Kaluszyn – koniec XIV w. (pod nazwą Kaluszyno), Stojadła – połowa XV w. (pod nazwą Stoiadla), Niedzialka – II połowa XV w. (pod nazwą Nyedzalkowa lanka), wieś Długa Wola – II połowa XV w. (na gruntach której powstało miasto Okuniew).

W okresie nowożytnym w XVI–XVII w. zostały założone: wieś Studzianki – początek XVI w., przemianowana z czasem na Skruda – od XIX w. funkcjonowała pod nazwą Halinów; wieś Zadna – początek XVI w. (na gruntach której powstało miasto Dobre); Sulejówek – I połowa XVI w. (pod nazwą Sulewo). Warto podkreślić, iż na obszarze Sulejówka znajduje się jednak znacznie starsza wieś Żurawka, założona już w I połowie XV w.

Ciekawostką jest, że najstarsze miejscowości powiatu, czyli średniowieczne grody: Starogród (319 mieszkańców) i Grodzisk (609 mieszkańców)⁴⁶, nie rozwinęły się na tyle znacząco, aby znaleźć się w gronie ośrodków miejskich. Zauważmy, iż tylko w średniowieczu, wliczając oba wyżej wymienione grody oraz wsie, które zostały włączone w obszar innych wsi i miast, wzmiankowano 88 miejscowości, które nie znalazły się obecnie w gronie największych osad powiatu⁴⁷. Jak widać, także inne czynniki niż czas powstania danej miejscowości wpływały na wielkość i rozwój miasta, osady czy wsi.

Poniżej w tabeli nr 4 zamieszczono największe ośrodki miejskie powiatu wraz z ich przybliżonym czasem powstania oraz pierwszą wzmianką w dokumentach źródłowych. Przybliżony czas powstania danej miejscowości określono na podstawie analizy własnej przeprowadzonej przez autora w oparciu o istniejące najstarsze archiwalia średniowieczne i nowożytne poszczególnych miejscowości.

⁴⁶ Ludność według stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.

⁴⁷ Wyodrębniono tę liczbę na podstawie analizy dokumentów średniowiecznych, w większości opartych na Kartotece, niemniej należy mieć świadomość, że w niektórych przypadkach informacje z niej nie są miarodajne, ponieważ nie zawierają informacji o najstarszych wzmiankach dotyczących poszczególnych miejscowości. Nie określają także czasu ich powstania.

Tabela 4. Ludność a czas powstania miejscowości

Lp	Miast/wieś	Ludność	Przybliżony czas założenia	Pierwsza wzmianka
	Nazwa	31.12.2011	wiek	rok
1	Mińsk Mazowiecki ⁴⁸	39499	II poł. XIV w.	1415 r.
2	Sulejówek ⁴⁹	19323	II poł. XVI w.	1526 r.
3	Halinów ⁵⁰	3567	pocz. XVI w.	1527 r.
4	Mrozy ⁵¹	3293	XVII w.	1691
5	Dębe Wielkie ⁵²	3082	II poł. XIV w.	1416 r.
6	Kałuszyn ⁵³	2937	Koniec XIV w.	1416 r.
7	Okuniew ⁵⁴	2284	II poł. XV w.	1504 r.
8	Ceglów ⁵⁵	2178	ok. 1356 r.	1530 r.
9	Siennica ⁵⁶	2067	I poł. XIII w.	1220 r.
10	Dobre ⁵⁷	1693	Początek XVI w.	1530 r.
11	Stanisławów ⁵⁸	1631	ok. 1361	1365 r.
12	Hipolitów	1544	Połowa XIX w.	1865 r.
13	Latowicz	1412	II poł. XII w.	1238 r.
14	Stojadła	1085	II poł. XV w.	1471 r.
15	Karolina ⁵⁹	1084	I poł. XIX w.	1823 r.
16	Stara Niedziałka ⁶⁰	1057	II poł. XV w.	1471 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Podsumowanie

Największą obszarem zurbanizowanym powiatu mińskiego jest Mińsk Mazowiecki, w którym mieszka ponad 40 tys. mieszkańców. Drugie miejsce zajmuje o połowę mniejszy Sulejówek, w którym mieszka prawie 20 tys. mieszkańców. Pozostałe miejscowości są zdecydowanie mniejsze i liczą poniżej 4 tys. mieszkańców.

⁴⁸ Dawniej Mensko.

⁴⁹ Dawniej Sulewo. W granicach Sulejówka znajduje się jeszcze starsza miejscowość – Żurawka (obecnie Stara Żurawka), która do I połowy XX w. była odrębną miejscowością. Założona w I połowie XV w., a po raz pierwszy wzmiankowana w dokumentach w 1445 r. Notaty, s. 931 [mps].

⁵⁰ Dawniej Studzianki, Skruda.

⁵¹ Najstarsza wzmianka o Mrozach (pod tą nazwą) pochodzi z metryk ślubów parafii Kałuszyn z lat 1670-1734. W przedziale tym brakuje metryk z pięciu lat: 1671-1672, 1705, 1608, 1719. Istnieją jeszcze dwie metryki z tego okresu – jedna z 1674, lecz zapis tam poczyniony sprawia kłopot co do roku ze względu na jego nieczytelność, a druga z 1677 ma z kolei nieczytelną nazwę miejscowości. Zob.: Archiwum Parafii w Kałuszynie, Księgi ślubów parafii Kałuszyn z lat 1670-1691, metryka ślubu z 1674, k.9; metryka ślubu 1677, k.19; metryka ślubu z 1691 r., k. 38a.

⁵² Dawniej Dambe.

⁵³ Dawniej Kałuszyno, Caluszyno.

⁵⁴ Miasto założone na gruntach wsi Długa Wola.

⁵⁵ Dawniej Cebrowo.

⁵⁶ Miasto założone na gruntach wsi Siennica, obecnie to wieś Stara Siennica.

⁵⁷ Miasto założone na gruntach wsi Zadna.

⁵⁸ Miasto założone na gruntach wsi Cisek.

⁵⁹ Dawniej też Karolin, Kolonia Karolina. Najstarsza wzmianka o Karolinie (pod nazwą Karolin) pochodzi z metryk kościelnych parafii Mińsk. Zob.: Archiwum Parafii pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Mińsku Mazowieckim, Księga chrztów parafii Mińsk z 1823 r., akt na 191.

⁶⁰ Dawniej Niedziałkowa Łąka.

Jednak w przeszłości Mińsk nie był największym miastem w obrębie dzisiejszego powiatu mińskiego. Jak wyglądał jego rozwój powierzchniowy na przestrzeni wieków? Poniżej przedstawiam w zarysie dane dotyczące wielkości i rozwoju Mińska wraz z odwzorowaniem jego pozycji w poszczególnych okresach i z uwzględnieniem innych większych ośrodków, znajdujących się na terenie obecnego powiatu⁶¹.

Już w XV w., kiedy na obszarze powiatu istniały dwa miasta, wówczas książęcy Latowicz był większy od szlacheckiego Mińska. W II połowie XVI w. większe miasta od Mińska pod względem zarówno ludności, jak i obszaru to Stanisławów i Latowicz, przy czym w tym okresie Latowicz był większy powierzchniowo. W czasie tym znacznie większe od Mińska pod względem obszaru były także dwie wsie: Jakubów i Mistów. Szczegółowe dane ilustruje tabela nr 5.

Tabela 5. Ludność i obszar miejscowości w II poł. XVI w. w granicach powiatu mińskiego

Ludność miast [szacunek, II połowa XVI w.]			Obszar [Ilość włók 1576-1580]		
Lp	Miasto	w tys.	Lp	miejscowość	włók
1	Stanisławów	2-3	1	Latowicz	60,0
2	Latowicz	1,5-2	2	Stanisławów	50,3
3	Mińsk	1-1,5	3	Jakubów	41,5
			4	Mistów	40,0
			5	Mińsk	39,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie kilku źródeł

Jeszcze w I połowie XVII w. stan ten nie uległ zmianie, jednak w II połowie tego stulecia na skutek potopu szwedzkiego doszło do przeobrażeń demograficznych, które zmieniły zastały od stuleci porządek. Dodatkowo pojawiło się kolejne miasto Kałuszyn, które w wyniku napływu ludności żydowskiej zaczęło się dynamicznie rozwijać. W II połowie XVIII w. ludniejszymi ośrodkami od Mińska stały się więc: Kałuszyn, Latowicz i Stanisławów⁶². Natomiast więcej domów, zachowując kolejność, było w Latowiczu, Kałuszynie i Stanisławowie, co ukazuje tabela poniżej.

⁶¹ Informacje bazowe zaczerpnięto z kilku bazowych źródeł. Jeśli chodzi o źródła drukowane zob. np.: *Lustracje Dóbr Królewskich XVI-XVIII wieku. Lustracja województwa mazowieckiego 1565 cz. II, I*, Gieysztor, A. Żaboklicka, Warszawa 1968, s.189; ZDz s. 223, *Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973, s. 83-84; A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 roku*, „Dokumentacja Geograficzna”, z.3-4 (1967); *Miasta Polskie w tysiącleciu*, pod red. M. Siuchniński, Wrocław, Warszawa, Kraków 1965, tom I; Tabella, tom I-II; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* tom I-XV wydany pod redakcją F.Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880-1902.

⁶² Ludność miast Stanisławowa i Latowicza podana w przybliżeniu na podstawie szacunków własnych.

Tabela nr 6. Ludność i ilość domów miast II poł. XVII w. w granicach powiatu mińskiego

Ludność miast w 1777 r.			Ilość domów w 1783 r.		
Lp	Nazwa miasta	Ilość mieszkańców	Lp	Nazwa miasta	Ilość mieszkańców
1	Kałużyn	1440	1	Latowicz	211
2	Latowicz	~1000	2	Kałużyn	120
3	Stanisławów	~800	3	Stanisławów	100
4	Mińsk	456	4	Mińsk	89

Źródło: Opracowanie własne na podstawie kilku źródeł

Kolejnym okresem, w którym doszło do przeobrażeń ludnościowych, warunkujących także rozwój zabudowy miejskiej była I połowa XIX w. W 1825 r. Mińsk wyprzedził Stanisławów, w którym ludność zmniejszyła się drastycznie, bo aż o połowę (wówczas kilka wsi miało więcej ludności od Stanisławowa), i tylko już dwa miasta były większe od ośrodka mińskiego: Kałużyn i Latowicz. Zwraca uwagę, że szóste miejsce pod względem demograficznym w powiecie zajmował wówczas Kuflew, w którym zamieszkiwało 478 osób. Należy zauważyć także, że Kuflew już wtedy nie posiadał praw miejskich. Na siódmym miejscu zaś plasowała się Barcząca, w której mieszkało 406 osób (wieś Barcząca i Huta Barczącka łącznie). Uzupełnijmy, iż na Mazowszu południowym pomiędzy Wisłą, a Bugiem w 1825 r. były trzy miasta, w których przeważała ludność żydowska, tj. Kałużyn (80%), Kołbiel (61%) i Siennica (59%).

Biorąc pod uwagę kwestię rozruchu budowlanego, w I połowie XIX w. w Latowiczu i Mińsku zmniejszyła się ilość budynków, a rozwijające się wówczas dynamiczniej miasto Okuniew i wieś Dębe wyprzedziły nawet Mińsk, który uplasował się pod względem ilości zabudowy dopiero na 6 miejscu, co szczegółowo prezentuje tabela poniżej.

Tabela 7. Ludność i ilość domów miast w I poł. XIX w. w granicach powiatu mińskiego

Ludność miast				Ilość domów		
Lp.	Nazwa Miasta	Ilość mieszkańców		Lp.	Nazwa miasta	1825 r.
		1810 r.	1825 r.			
1	Kałużyn	1641	1826	1	Latowicz	187
2	Latowicz	1094	1121	2	Kałużyn	145
3	Stanisławów	735	327	3	Stanisławów	99
4	Mińsk	527	646	4	Okuniew	75
				5	Dębe Wielkie	72
				6	Mińsk	66

Źródło: Opracowanie własne na podstawie kilku źródeł.

Od II połowy XIX w. aż do 1914 r. już tylko miasto Kałużyn stanowiło ludniejszą miejscowość od Mińska. W 1910 r. w Kałużynie mieszkało ponad 10 tys. mieszkań-

ców (11 miejsce na Mazowszu). Natomiast pod względem ilości domów jeszcze w 1861 r. Latowicz miał ich więcej, niemniej w 1878 r. w Mińsku budynków było już więcej niż w Latowiczu. I tak na początku XX w. tylko Kałuszyn był większy od Mińska, zarówno pod względem ludności, jak i gęstości zabudowy. Ciekawostką jest, że w 1910 r. osady Latowicz i Stanisławów liczyły ponad 2 tys. mieszkańców (odpowiednio 2461 i 2391), jednak w wyniku działań I i II wojny światowej populacja obu osad zmniejszyła się i po dzień dzisiejszy nigdy nie osiągnęła poziomu z początku XX w.

Tabela 8. Ludność i ilość domów miast w II poł. XIX w. w granicach powiatu mińskiego

Ludność miast						Ilość domów				
Lp	Nazwa	Ilość Mieszkańców				LP	Nazwa	1861 r.	1878 r.	1914 r.
		1857 r.	1871 r.	1897 r.	1910 r.					
1	Kałuszyn	4234	6155	8737	10314	1	Kałuszyn	226	325	385
2	Mińsk	1203	2010	3144 ^a	5794	2	Latowicz	156	165	190
						3	Mińsk	125	167	258

*Źródło: opracowanie własne na podstawie kilku źródeł
a - ludność w 1890 r.*

W wyniku I wojny światowej Kałuszyn stracił prawie połowę ludności miasta, a Mińsk w tym czasie się rozwijał. Czynnikiem wojenny więc spowodował, że to właśnie Mińsk w II RP został największym miastem powiatu pod względem ludności – pierwszy raz od czasu uzyskania praw miejskich. I choć ludność Kałuszyna wzrosła aż do 9 tys. mieszkańców (1939 r.), to w wyniku dużych strat wynikających z polityki eksterminacyjnej wobec ludności żydowskiej podczas II wojny światowej, ludność ośrodka kałuszyńskiego po jej zakończeniu spadła poniżej 3 tys. mieszkańców, i do dnia dzisiejszego nie przekroczyła tego poziomu.

Tabela 9. Ludność Mińska po 1918 r.

Ludność miasta Mińska					
Lp.	Nazwa	Ilość mieszkańców			
		1921 r.	1961 r.	1983 r.	2014 r.
1	Mińsk	10518	20314	30401	40211

Źródło: opracowanie własne na podstawie kilku źródeł

Rekapitulując, Mińsk Mazowiecki dopiero po I wojnie światowej, czyli od 1918 r. stał się największym miastem powiatu – wówczas liczył nieco ponad 10 tys. mieszkańców. Aby podwoić tę liczbę, potrzebował około 40 lat, by w 1961 r. przekroczyć 20 tys. mieszkańców. Kolejne podwojenie stanu ludnościowego nastąpiło niedawno, w 2014 r., kiedy w Mińsku zanotowano ponad 40 tys. mieszkańców, czyli po 53 latach.

*

Na marginesie rozważań demograficzno-historycznych nasuwają się jeszcze następujące refleksje. Otóż, miasto Halinów, przyłączając pobliskie sołectwa, może stać się ponad dwa razy ludniejszym miastem niż jest do tej pory. Oczywiście pozostawiam pod rozważenie władarzom miasta i gminy, czy takie historyczne miejscowości jak Długa Szlachecka i Długa Kościelna, sięgające początkami XIV w. i XV w., powinny być włączone w granice tak młodego organizmu miejskiego jak Halinów, który pod nazwą Skruda, co już nadmieniono, zyskał na znaczeniu dopiero od II połowie XIX w.⁶³

Analogiczna sytuacja może mieć miejsce w przypadku Okuniewa, który mógłby zostać przyłączony do Sulejówka. Okuniew był siedzibą miasta od 1538 r. i siedzibą parafii od 1540 r., pod którą podlegał Sulejówek. Sulejówek zaczął się rozwijać dopiero praktycznie od II połowy XIX w., dzięki przeprowadzonej linii kolejowej, a dopiero na początku XX w. prześcignął Okuniew. W przypadku Sulejówka znany jest fakt, że wchłoniął on już starszą od siebie miejscowość – Żurawkę znaną w XV w., o czym wspomniano, lecz ta przez wieki była małą wsią.

Natomiast władarze miasta Mińska Mazowieckiego, powinni rozważyć przyłączenie obszaru sołectw Stojadeł i Targówki.

Należy również zauważyć, że zmniejsza się ludność osady Latowicz, która obecnie liczy poniżej półtora tysiąca mieszkańców. Niegdyś było to ludne miasto położone na Mazowszu w ziemi czerskiej. Spośród osad nie będących miastem obecnie tylko Dębe Wielkie ma szansę na ubieganie się o prawa miejskie, ale możliwe, że pozostałe osady, które były miastami także mają w planach odzyskanie ich. Liczbę ludności uprawniającą do ubiegania się o prawa miejskie posiada: Okuniew, Cegłów i Siennica, czyli osady powyżej 2 tys. mieszkańców, ale liczba ta, nie jest jedynym kryterium pretendującym do uzyskania praw miejskich. Dotychczas starania o odzyskanie praw miejskich w powiecie poczyniła osada Dobrze, lecz w 2005 r. spotkała się z odmową, w której przedstawiono następujące przyczyny odmowy: mała liczba ludności (około 1600 osób) – przyjęte kryterium powyżej 2000 osób, mała liczba instytucji pełniących funkcje ponadlokalne o charakterze miastotwórczym, słabo rozwinięta infrastruktura techniczno-komunalna i społeczna, widoczna część zabudowy typu zagrodowej w obszarze zwartej zabudowy Dobrego, małe poparcie mieszkańców Dobrego, ponieważ w konsultacjach na 1228 uprawnionych udział wzięło zaledwie 87 osób, z czego za nadaniem praw miejskich opowiedziało się tylko 39 osób⁶⁴.

⁶³ Przez wieki Skruda podlegała parafii w Długiej Kościelnej, erygowanej w 1445 r.

⁶⁴ Projekt Rozporządzenia Rady Ministrów z 2005 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast oraz nadania miejscowościom statusu miasta.